

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ
إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ
مِنَ الْآيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

٥٠٠
١٥
٣٦٤
اسرى

اسلام و محیط زیست

سرشناسه: جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۱۲ -
 عنوان و پدیدآور: اسلام و محیط زیست / تالیف جوادی آملی: تحقیق و تنظیم عباس رحیمیان معنی
 مشخصات نشر: قم: اسراء، ۱۳۸۶
 مشخصات ظاهری: ۳۶۰ صفحه.
 شابک ۶-۰۴-۸۷۳۹-۹۶۴-۹۷۸
 وضعیت فهرست نویسی: قیفا
 یادداشت: کتاب حاضر متن سخنرانی های آیت الله جوادی آملی درباره اسلام و محیط زیست است.
 موضوع: محیط زیست - حفاظت - جنبه های مذهبی - اسلام.
 موضوع: اسلام و اجتماع.
 موضوع: طبیعت - جنبه های مذهبی - اسلام.
 رده بندی کنگره: ۵ الف ۸۶ ج / ۱۵۵ / BP۲۳۰
 رده بندی دیویی: ۶۵ / ۲۹۷
 شماره کتابخانه ملی: ۱۱۰۰۲۷۸

- کتاب: اسلام و محیط زیست
- مؤلف: آیت الله جوادی آملی (داه طه العالی)
- تنظیم و تحقیق: حجت الاسلام عباس رحیمیان
- ناشر: مرکز نشر اسراء
- حروف نگاری و صفحه آرایی: مرکز نشر اسراء
- چاپخانه: مرکز چاپ اسراء
- نوبت چاپ: دهم
- سال نشر: تابستان ۱۳۹۸ هـ. ش
- شابک: ۶-۰۴-۸۷۳۹-۹۶۴-۹۷۸
- تیراژ: ۵۰۰ نسخه
- قیمت: ۵۵۰۰۰۰ ریال

همه حقوق طبع محفوظ است

آدرس: قم، بلوار ۷۵ متری عمار یاسر، نبش خیابان قدوسی، بنیاد بین المللی علوم و حیاتی اسراء

تلفن: ۳۷۷۶۵۳۵۶ - ۳۷۷۶۵۳۵۷

سامانه پیام کوتاه: ۳۰۰۱۱۸۲

پست الکترونیک: info@nashresra.com

<http://nashresra.ir>

برای خرید نسخه های الکترونیک و چاپی
 نشر اسراء کد زیر را اسکن کنید.

برای مطالعه نسخه الکترونیکی این کتاب کد
 زیر را اسکن کنید.

فهرست مطالب

۱۳	..... سخن ناشر
۱۹	..... مقدمه
۱۹	..... زیبایی خلقت انسان و جهان
۲۰	..... انسان، زیباترین مخلوق
۲۱	..... زیبایی جهان آفرینش
۲۲	..... ضرورت حفظ تابلوی زیبای آفرینش
۲۳	..... زیبایی انسان در پرتو کرامت و خلافت

فصل اول: آبادانی زمین و تأسیس مدینه فاضله توسط خلیفه الهی

۲۷	..... وظیفه خلیفه خدا در آبادانی زمین
۲۸	..... رابطه ایمان با آباد کردن زمین
۲۹	..... توصیه اسلام به بهره‌گیری از منابع طبیعی
۳۰	..... ضرورت بهره‌وری بهینه از منابع طبیعی
۳۳	..... رابطه آباد کردن زمین و اطاعت از انبیای الهی
۳۶	..... پیامد ناگوار مخالفت با فرمان آباد کردن زمین
۳۶	..... تفاوت استعمار قرآن با استعمار نظام سلطه
۳۷	..... استثماری بودن آبادانی نظام سلطه
۳۸	..... نقش استعمارگران در آلودگی محیط زیست
۴۰	..... نقش استعمارگران در ناامن کردن محیط زیست

- ۴۰..... مدعیان دروغین خلافت الهی
- ۴۱..... رسالت سنگین حاکمان در تأمین محیط زیست سالم
- ۴۳..... وظیفه حکومت اسلامی نسبت به تأمین سلامت محیط زیست
- ۴۵..... مهم‌ترین هدف حکومت اسلامی، خلافت الهی انسان و تشکیل مدینه فاضله
- ۴۶..... تأسیس و تأمین مدینه فاضله توسط انسان کامل
- ۴۷..... تبیین برخی از اوصاف و شرایط مدینه فاضله
- ۴۷..... الف: رشد فرهنگی
- ۴۸..... ب: رشد اقتصادی
- ۴۸..... مالک بودن انسان نسبت به دیگران و امین بودن او نسبت به خداوند
- ۴۹..... جلوگیری از تقسیم شدن جامعه به فقیر و غنی و لزوم حفظ اموال
- ۵۰..... گردش اموال در دست همه اعضای جامعه
- ۵۰..... ضرورت رهایی از افراط سرمایه‌داری و تفریط مارکسیسم
- ۵۱..... ج: رشد صنعتی و هنری
- ۵۱..... ۱. شکوفایی صنعت و هنر در حکومت حضرت سلیمان
- ۵۳..... ۲. مأموریت حضرت داوود (علیه السلام) در تعلیم صنعت زره‌بافی به مردم
- ۵۴..... ۳. کشتی سازی حضرت نوح (علیه السلام) با تعلیم الهی
- ۵۵..... توفیق ذوالقرنین در بهره‌وری از امکانات و ساختن سد نفوذناپذیر
- ۵۶..... د: رشد حقوقی
- ۵۶..... نموداری از اصول حقوقی حکومت اسلامی
- ۵۷..... برخوردار بودن جامعه متعهد از امنیت و آزادی
- ۵۸..... پیمان شکنی، مهم‌ترین دلیل نبرد با مشرکان
- ۵۹..... تأثیر امانتداری در امنیت و آزادی
- ۶۰..... دعای حضرت ابراهیم جهت خلیفه الله شدن انسان و تأسیس مدینه فاضله

فصل دوم: صبغه علوم انسانی و دینی محیط زیست

- ۶۵..... الف: صبغه علوم انسانی محیط زیست
- ۶۵..... انسان از نگاه متفکران غربی

- انسان دورهٔ ما قبل مدرن (سنت)..... ۶۶
- انسان دورهٔ مدرنیته (جدید)..... ۶۶
- انسان دورهٔ پست مدرن..... ۶۷
- تعریف انسان در فرهنگ قرآن..... ۶۸
- اقسام انسانها و محکم و متشابه آنها..... ۷۱
- هماهنگی با طبیعت در پرتو هماهنگی قوای درونی انسان..... ۷۲
- رسالت انبیا در تفسیر و تغییر انسان و جهان..... ۷۷
- ب: صبغه دینی محیط زیست..... ۸۴
- توجه به محیط زیست در شرایع الهی..... ۸۴
- قداست حفظ محیط زیست، همسان اجر تلاوت قرآن..... ۸۵
- ابعاد سه گانه مباحث محیط زیست در فرهنگ وحی..... ۸۷
- حفاظت از محیط زیست در پرتو تعالیم پیامبران..... ۹۱
- شبهه عدم هماهنگی بین قداست دینی با علوم و امور مادی..... ۹۲
- محورهای نقد..... ۹۴
- الف. مفهوم قدسی بودن..... ۹۴
- ب. گسترهٔ امور مقدس..... ۹۶
- ج. پشتوانهٔ امور مقدس..... ۹۹
- د. امور قدسی و تلقی مردم..... ۱۰۵
- طرح اصول مباحث زیست محیطی در دین..... ۱۰۶
- ارائه خطوط کلی بسیاری از علوم توسط دین..... ۱۰۹
- دو عامل مؤثر در اسلامی بودن مطالب..... ۱۱۱
- معیار اسلامی بودن علم..... ۱۱۲
- طرح بسیاری از مباحث طبیعی در متون دینی..... ۱۱۳
- کیفیت استفاده از متون دینی در علوم دیگر..... ۱۱۴
- حجیت فهم روشمند عقلانی..... ۱۱۵
- حجیت یافته‌های عقل ناب..... ۱۱۸
- اسلامی شدن دانشگاه در پرتو متون اسلامی..... ۱۲۲

- ۱۲۵..... اسلامی بودن دانش هسته‌ای و منع کاربرد زیانبار آن.....
- ۱۲۵..... فراوانی اصول و کلمات جامع قرآن و حدیث درباره انسان و جهان.....
- ۱۲۶..... معنای اسلامی بودن برخی از علوم.....
- ۱۲۷..... تأثیر وحی در شکوفایی علوم انسانی.....
- ۱۲۸..... تبیین نظامهای داخلی و فاعلی و غایی اشیا توسط وحی.....
- ۱۲۹..... عدم توجه بخشی از علوم تجربی و انسانی به نظام فاعلی و غایی اشیا.....
- ۱۳۰..... تأثیر غفلت از نظام فاعلی و غایی در تبیین ناقص اسرار جهان.....
- ۱۳۲..... تکامل خرد در پرتو تبیین نظام فاعلی و غایی از سوی وحی.....
- ۱۳۲..... تبیین نظام داخلی و فاعلی و غایی آسمانها و اختران در قرآن.....
- ۱۳۳..... تبیین نظام داخلی زمین و اشاره به نظام فاعلی و غایی آن در قرآن.....
- ۱۳۵..... توضیح نظام داخلی پیدایش و پرورش دام و اشاره به نظام فاعلی و غایی آن.....
- ۱۳۶..... بیان نظام داخلی پیدایش ابر و آمدن باران و اشاره به نظام فاعلی و غایی آن.....
- ۱۳۸..... نموداری از شکوفایی علوم در پرتو وحی.....
- ۱۳۹..... ۱. تبیین کیفیت بهره‌مند شدن و کاربرد توانایی توسط وحی.....
- ۱۳۹..... ۲. ساخت بهترین ابزار دفاعی از سخت‌ترین وسیله تهاجمی.....
- ۱۴۰..... ۳. رهنمود اسلام در فروختن اسلحه به گروههای باطل و متخاصم.....
- ۱۴۱..... ۴. شکوفایی علوم سیاسی در پرتو وحی.....

فصل سوم: رابطه اعمال نیک و بد با حوادث طبیعی

- الف . اهمیت بحث ۱۴۵
- ب . نسبت بین «خیر و وجود» و «شرّ و عدم» ۱۴۶
- ج . خیر مطلق و نسبی و شرّ نسبی ۱۴۷
- د . ملاک خیر و شر ۱۴۸
- هـ . حسنه و سیئه در قرآن ۱۴۸
- و . فرق بین «من عند الله» و «من الله» ۱۴۹
- ز . حسنه و سیئه تشریحی ۱۵۱
- اقسام شرور تکوینی ۱۵۲

- ۱۵۴..... سهم انسان در تبدیل نعمت به نعمت
- ۱۵۷..... منشأ انتزاع خیر و شرّ
- ۱۵۹..... نظام احسن
- ۱۶۰..... نسبی بودن شرّ
- ۱۶۱..... عدمی بودن شرّ
- ۱۶۲..... جهان تهی از شرّ
- ۱۶۵..... رابطه انسان با طبیعت و رابطه آن دو با خداوند
- ۱۶۵..... الف - رابطه انسان با طبیعت
- ۱۶۹..... ب: رابطه انسان و طبیعت با خداوند
- ۱۷۱..... ضرورت وجود اذن الهی جهت تصرف در مخلوقات
- ۱۷۳..... وظیفه انسان در برابر نعمتهای پروردگار
- ۱۷۹..... پیوند عمل با عامل
- ۱۸۱..... عامل در گرو عمل
- ۱۸۲..... تأثیر اعمال بر دیگران
- ۱۸۵..... ربط عمل با جهان خارج
- ۱۸۷..... آیات ناظر به اصل ارتباط متقابل عمل انسان و طبیعت
- ۱۸۸..... آیات دال بر رابطه بین اعمال نیک و حوادث گوارا
- ۱۹۱..... سرّ بهره‌مندی کافران از نعمت الهی
- ۱۹۵..... تأثیر نماز در نزول باران
- ۱۹۷..... نقش طهارت در تداوم رزق
- ۱۹۹..... تأثیر احیای محیط زیست در سعادت آخرت
- ۲۰۰..... آیات ناظر به رابطه بین اعمال شر و حوادث ناگوار
- ۲۰۷..... هماهنگی تأثیر اعمال با نظام علّی و معلولی
- ۲۱۱..... رابطه بلايای طبیعی با امتحان الهی
- ۲۱۲..... ابتلای به ناامنی و کمبود اقتصادی
- ۲۱۳..... نقص مال و نفس و ثمر
- ۲۱۵..... فخامت پاداش صابران

- عالم طبیعت، نشئه آزمون ۲۱۷
- آزمون به مشکلات ۲۱۹
- آزمون به نعمت ۲۲۲
- آزمون به خیر و شر ۲۲۴
- خطر غفلت از آزمون الهی ۲۲۷

فصل چهارم: تلاش در طبیعت و تأثیر آن در سلامت محیط زیست

- سهم تلاش، در سلامت محیط زیست ۲۳۳
- اهمیت کار در اسلام ۲۳۴
- رابطه کار و هستی‌شناسی ۲۳۵
- گسترده‌گی عرضه کار ۲۳۶
- تلاش جدی و مستمر ۲۳۷
- عظمت خلقت و دنیای مذموم در فرهنگ وحی ۲۴۰
- اصلاح و آبادانی دنیا و آخرت ۲۴۴
- تأکید بر انگیزه الهی تلاش در طبیعت ۲۴۶
- فقاقت و اصلاح معیشت ۲۵۱
- هماهنگی اصلاح دنیا با انجام وظایف آخرت ۲۵۲
- کار، مایه کسب عزت ۲۵۵
- اصول و ضوابط کار ۲۵۷
۱. تخصص و تعهد ۲۵۸
۲. ایتقان و زیبایی اثر ۲۵۹
۳. پایداری در کار ۲۶۱
۴. اخلاص در کار ۲۶۱
۵. انتخاب شغل مناسب ۲۶۲
۶. خلاقیت در کار ۲۶۳
۷. کار هدفمند ۲۶۴
- همت در تولید و قناعت در مصرف ۲۶۴

۲۶۶.....	توصیه اسلام به پاکیزگی و خوشبویی بدن، منزل و محل کار
۲۶۸.....	اهتمام اسلام به محیط تمیز و هوای پاک و معطر
۲۷۰.....	صدقه جاریه در طبیعت سرسبز
۲۷۱.....	توصیه اسلام به ایجاد فضای سبز
۲۷۲.....	درختکاری در ردیف مقدس ترین اعمال
۲۷۳.....	ضرورت تحصیل و نگهداری آب و هوای سالم و زمین حاصل خیز
۲۷۴.....	توصیه اسلام به رعایت حقوق حیوانات

فصل پنجم: تأثیر حسن معاشرت در سلامت محیط زیست

۲۷۹.....	ستایش رابطه های مهربار در اسلام
۲۸۰.....	سفارش به معاشرت احسن
۲۸۲.....	معاشرت حقوقی بر اساس قسط متساوی و عدل متقابل
۲۸۲.....	تحریم تحقیر، هتک حیثیت و استعمار دیگران
۲۸۳.....	وظیفه سنگین تر مسئولان در حسن معاشرت
۲۸۵.....	اری بودن حسن روابط با دیگران
۲۸۷.....	آمیزپذیر بودن اوصاف فطری انسان
۲۸۹.....	تجاوز به حقوق دیگران توسط افراد بشر
۲۸۹.....	شدت بحران در نهاد خانواده
۲۹۱.....	تأثیر روابط با ارحام و جامعه در سلامت روانی محیط زیست
۲۹۲.....	۱. نهی از قطع ارتباط با ارحام
۲۹۵.....	۲. نهی از قطع ارتباط با برادران دینی
۲۹۶.....	۳. نهی از قطع ارتباط با امت اسلامی
۲۹۷.....	۴. نهی از قطع ارتباط با رهبر اسلامی
۲۹۹.....	امکان زندگی مسالمت آمیز با پیروان ادیان دیگر
۳۰۰.....	معیار زندگی مسالمت آمیز
۳۰۳.....	دعوت اسلام برای زندگی مسالمت آمیز
۳۰۵.....	تفاوت زندگی مسالمت آمیز با تسامح و تساهل

- ۳۰۹..... سهم اسلام در صلح جهانی و سلامت محیط زیست
- ۳۱۰..... تصالح ادیان، پیامبران و امتهای متدین
- ۳۱۲..... توسعه صلح پایدار جهانی در پرتو نفی ظلم
- ۳۱۴..... تأثیر آیین سیاسی اسلام در صلح و امنیت محیط زیست
- ۳۱۵..... اهتمام پیامبران الهی در برقراری صلح جهانی
- ۳۵۵..... فهرست آیات
- ۳۵۵..... فهرست روایات
- ۳۵۵..... فهرست اشعار
- ۳۵۵..... فهرست اعلام
- ۳۵۵..... فهرست کتب
- ۳۵۵..... فهرست منابع

بسمه تعالی شأنه العزیز

حمد و سپاس خدایی راست که عالم امر و خلق را در کسوت نظام احسن، به زیباترین چهره نمایاند و رابطه آن دو را به تناسب ظاهر و باطن گردانید. هرچه در طبیعت و عالم خلقت، از زیبایی و اتقان برخوردار است، در عالم امر از جمال و کمال برتر کامیاب است، جهان شهود که طبیعت زیبا و سالم الهی است، آیینهدار عالم غیب و اصنام مادی و طلسمات طبیعی، الهام یافته از انوار اسفهدی و قواهر ربوبی‌اند. راه یافتگان به ملاء اعلا و سالکان طریقت عظماء، به سنگ و گل طبیعت عشق می‌ورزند، زیرا خرمی و نشاط عالم اعلا را در دنیای سُفلا نظاره کردند:

به جهان خرم از آنم که جهان خرم از اوست   عاشقم بر همه عالم که همه عالم ازوست^۱

انسان رام‌شده الهی در مقابل انسان طغیانگر وحشی، جهان طبیعت را دوست دارد؛ آن گونه که نفس به بدن علاقه دارد و طبیعت را بسان بدن خود می‌داند که سلامت، نشاط و خرمی او، مایه نشاط و فرح جان و روان است و خود را در برابر سلامت محیط زیست مسئول و متعهد می‌بیند؛ همان گونه که در سلامت و صحت بدن خود کوشاست و به همان میزان که اگر آسیبی به تن و جسم او برسد، نگران می‌شود و در رفع آن آفت جسمانی، ساعی است، از آسیبهایی که به محیط زیست و زندگانی او می‌رسد نیز متأسف می‌گردد و در درمان آن جدی است.

بی‌شک انسان کریم که صاحب مقام خلافت الهی است، زیباییها، جمال و جلال الهی را در طبیعت نیز حافظ است و با نگرش الهی، نسبت به آن استعمارگری دارد و در آبادانی، احیا و سالم‌سازی محیط پیرامون، متعهد است؛ از این رهگذر، حاکمان الهی که برپاکنندگان امر الهی و اقامه‌کنندگان سنتهای ربوبی‌اند، در شمار اولین پیشگامان نهضت سالم‌سازی محیط زیست و معمور داشتن آن هستند.

بنابراین، حفظ محیط زیست، پیش از آنکه علمی تجربی و طبیعی باشد، دانشی تجربیدی و انسانی است و از خاستگاه انسانی انسان جوانه می‌زند و تنها نگاه طبیعی و مادی به آن، مایه محدود دانستن این فن و بی‌توجهی به این شأن شریف انسانی است، و چون دین عهده‌دار شئون مختلف و ابعاد وجودی انسان است، تمامی ادیان الهی به این امر توصیه و آموزه‌های بلندی را در این رابطه ارائه کردند؛ از این رو دانش محیط زیست و حفاظت از آن، علمی انسانی و دینی است.

از این منظر، تمامی شاخصها و معیارهای اصیلی که برای علوم الهی و اسلامی وجود دارد، از جمله وجود مبدأ فاعلی و مبدأ غایی، برای این علم نیز موجود است.

باید توجه داشت که عملکرد انسانی و کنش و واکنش او نسبت به طبیعت، باید مطابق با این نگرش صورت پذیرد و هر نوع عملی که از انسان صادر می‌شود، تأثیری مستقیم در طبیعت داشته و در صحت یا مرض فضای پیرامون مؤثر است. اعمال نیک و خیر انسانی در طبیعت، مایه رشد و کمال طبیعت و کردار زشت و نازیبای بشری، موجب انحطاط و سقوط طبیعت است. جهان امروزی که به صلح‌دوستی علاقه‌مند است و زندگی مسالمت‌آمیز را طراحی می‌کند، بدون استمداد از فهم چنین نگرشی، هرگز نمی‌تواند جهانی سراسر آرام و لذت‌بخش ایجاد کند.

سازمانهای جهانی که در درون خود کمیسیونهایی نظیر محیط زیست، حقوق بشر و ... را می‌پرورانند، دچار نوعی سردرگمی و پارادوکس هستند، زیرا استکبارپروری و زمینه‌سازی برای رشد استعمارگرانه قدرتهای شیطانی جهان که همواره حیات خود را در جنگ و نزاع و فشل کردن جوامع می‌بینند، هرگز نمی‌توانند به سلامت محیط زیست بیندیشند، بلکه در برهم زدن آن، از هیچ تلاشی فروگذار نمی‌کنند؛ از این رو دین حقیقی و دینداران واقعی، تنها نهادها و افرادی هستند که برای سلامت محیط و حفاظت از آن تلاش می‌کنند.

کتابی که علاقه‌مندان به سلامت محیط زیست و باورداران به آن پیش رو دارند، از برترین و عالی‌ترین معارف الهی و بشری سرچشمه گرفته

است که از زوایای مختلف انسانی و دینی به موضوع مهم و ارزشمند محیط زیست پرداخته و تحلیل هستی‌شناسانه آن از یک سو و تعامل بشر با آن را از سوی دیگر بررسی و تحقیق کرده است.

پیامهای متعدد و نیز سخنان و نوشته‌های مختلفی که از آیت الله جوادی آملی در زمینه محیط زیست و سالم داشتن آن ارائه شده بود و نیز دیگر موضوعات مرتبط که در جهت تکمیل و ارتقای این دانش به قلم یا بیان استاد (دام‌ظله) آمده بود، گردآوری و تنظیم شد و این مجموعه علمی و فرهنگی را به عرصهٔ فکر، فرهنگ، دانش و دین تقدیم داشت.

این کتاب با یک مقدمه، در پنج فصل طراحی شد؛ در مقدمه از زیبایی و زیبایی‌شناسی سخن رفته و جهان و خلقت زیبا، مظهر خداوند صاحب جمال معرفی شد. در فصل نخست، آباد کردن زمین، یکی از رسالت‌های خلیفه الهی معرفی گردید، در فصل دوم این علم و دانش، افزون بر اینکه علمی طبیعی و تجربی معرفی گردید، اصل و بنیان آن ارزش انسان، و از علوم انسانی و دینی محسوب شد. در فصل سوم به رابطه اعمال نیک و بد انسانی با حوادث طبیعی و به مباحث شرور تکوینی، نظام احسن و رابطه متقابل انسان و طبیعت پرداخته شده است. در فصل چهارم از جمله عوامل مؤثر در سلامت محیط زیست، کار و تلاش صحیح انسانی خوانده شده که از معیارهایی چون تخصص، اتقان، پایداری، اخلاق، خلاقیت و هدفمندی برخوردار است. در پایان یا فصل پنجم کتاب نیز حسن معاشرت و تعامل مناسب انسانها در حفظ و سلامت محیط زیست، از عوامل مهم به شمار آمده است.

امید است این اثر ارزنده که با نگاهی نو و نگرشی جدید به این دانش همراه است، ضمن تحوّل فرهنگ جامعه در خصوص مسائل زیست‌محیطی، به جنبه الهی و ماورای طبیعی آن که بخش اصیل و بنیانی آن است، نظر داشته و جامعه جهانی و نهادهای بین‌المللی را به معرفت و باور صحیح نسبت به این تفکر رهنمون شود.

مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی اسراء از سعی فاضل و محقق گرامی جناب حجت الاسلام آقای عباس رحیمیان محقق که گردآوری و تنظیم این اثر را با سلیقه‌ای شایسته و انتخابی مناسب در آثار استاد، بر عهده داشته‌اند، قدردانی و تشکر می‌کند.